

הקדמה

אמרו חז"ל: "לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבעל פה" (גיטין ס' ב). יסוד האמונה והמצוות הוא כמובן התורה שבכתב, אולם מימוש הברית בפועל נעשה באמצעות התורה שבעל פה. על פיה נפסקת ההלכה למעשה, והיא המדריכה אותנו גם בתחומי האמונה והאגדה. התורה שבעל פה היא עיקר עיסוקם של לומדי התורה, מתלמידי חכמים היושבים בבתי המדרש ועד לאנשי מעשה הקובעים עיתים לתורה. אולם לא פעם, לימוד דברי חז"ל והמפרשים מעלה אצל הלומדים שאלות יסודיות. כך לדוגמה:

- מה מקורם של דברי חכמים בתורה שבעל פה – האם זו מסורת שהתקבלה במישורין במתן התורה בסיני או שזו פרשנות של חכמים שביארו את התורה במהלך הדורות?
- מה משמעותן של הדרשות, הלומדות פרטי הלכה רבים מדיוקים וייתורים בלשון הכתוב?
- מדוע דרשו חכמים את הכתובים דוקא באופן זה ולא אחר?
- כיצד ישנן לעיתים דרשות הנראות לנו כמנוגדות לפשט הכתוב?
- מה מקורן של המחלוקות הרבות בין החכמים, וכיצד יש להתייחס לחילוקי דעות אלה?

שאלות אלה ודומותיהן עומדות בתשתית הסוגיות אותן אנו לומדים, ולא פעם יש להן השלכות על אופן הלימוד והעיון. לא ניתן להסתפק לגביהן במענה המבוסס על התרשמות ראשונית בלבד או על ציטוטי מקורות בודדים וחלקיים. מטרתו של ספר זה היא לפרוס את היריעה בנושאים יסודיים אלה ולהציג אותם באופן מבורר. כפי שיראה הקורא, כל אחד מן הנושאים הללו מהווה סוגיה רחבת היקף, שיש לגביה מקורות רבים ולעיתים אף דעות שונות בין גדולי ישראל, ויש לדון בה ולברר אותה לא פחות מכל סוגיה עיונית או הלכתית אחרת.

יסודו של ספר זה בסדרת שיעורים שהעברתי בבית מדרשנו בשיבת עתניאל, כדי לענות על שאלות שהעלו התלמידים וללכך את המושגים היסודיים של התורה שבעל פה. לאחר כמה מחזורים של השיעורים, נראה שהדברים הבשילו דיים וראויים לצאת אל הציבור הרחב. השתדלתי לאסוף את המקורות הנוגעים לסוגיות אלה עד כמה שידי מגעת, להתבונן בהם ולדייק בשיטותיהם, ובמידת האפשר גם להביא ראיות לכאן או לכאן. מובן שלא ניתן להקיף באופן מלא את המקורות השייכים לנושאים אלה, שכן הדברים מתקשרים לכל מרחבי התורה שבעל פה והמקורות מפוזרים בכל הספרות התורנית לדורותיה. אף על פי כן דומני שיש בדברים תועלת לציבור לומדי התורה, הן מצד כינוס המקורות והן מצד הניתוח והעיון.

בעניינים אלה רווחות לא פעם בציבור תפישות מסויימות, המבוססות על הבנות ראשוניות או מקורות חלקיים. חלק מן הדברים המופיעים בספר עשויים להיראות פשוטים למקצת הקוראים, בעוד שלקוראים אחרים הם ייראו חידוש מופלג. השתדלתי שלא לומר דברים מלבי אלא לבסס את הדברים על מקורות חז"ל, ראשונים ואחרונים, ולפיכך הרביתי בהבאת מקורות, הן בציטוטים המופיעים בגוף הספר והן בהפניות למקורות רבים נוספים. כמובן, גם לאחר הבאת המקורות והעיון בהם ייתכנו הבנות ופרשנויות שונות, כדרכה של תורה, ואיני אומר קבלו דעתי. גם אם יהיו מן הקוראים שיחלקו על מסקנה זו או אחרת, דומה שעצם ההתעוררות לעסוק בסוגיות יסודיות אלה וכינוס המקורות בכל סוגיה וסוגיה, יש בהם תועלת לרבים.

השתדלתי לבסס את הדברים בעיקר על מקורות הלכתיים ועיוניים, שלרוב הם חד משמעיים, לעומת המקורות האגדיים, שיש בהם מרחב גדול של פרשנויות וריבוי משמעויות. עם זאת, הבאתי מדי פעם גם מקורות אגדיים ומחשבתיים, כדי לפתוח פתח להתבוננות במהותם הרוחנית של העניינים הנדונים בספר.

במהלך כתיבת הספר ועריכתו יצאו לאור כמה ספרים העוסקים אף הם בתורה שבעל פה: "מסורת התורה שבעל פה" (הרב פרופ' הבלין), "חיי עולם נטע בתוכנו" (הרב

מישאל רובין) ו"תורה שבעל פה" (הרב יהושע ענבל). אף שיש קרבה במגמתם של הספרים השונים, שכולם באים לברר את עניינה ויסודותיה של התורה שבעל פה, כל אחד מהם מתמקד בנושאים מסויימים ומתאפיין בדרך חשיבה ודיון משלו. השתדלתי לעיין בהם, ללקט מתוכם מקורות נוספים ולהתבונן בתובנות שהעלו, ולעיתים אף התייחסתי לדבריהם בספר; אך נראה שנוותר עדיין מקום להתגדר בו בשדה גדול זה, הן מבחינת הנושאים הנדונים והן מבחינת היקף המקורות והדיון בהם.

סוגיה מיוחדת העומדת בפני מי שבא לעסוק בנושאים אלה בדורנו, היא היחס אל ספרות המחקר, שיש בה עיסוק נרחב בחלק מן השאלות הללו. בעניין זה ניסיתי ללכת על פי הדרכת חז"ל: "רימון מצא – תוכו אכל, קליפתו זרק" (חגיגה ט"ו ב). במהלך כתיבת הספר קראתי גם ספרים ומאמרים מחקריים, ולא פעם נעזרתי בהם ובמקורות שאספו; אך השתדלתי לקרוא בעין בוחנת, לשים לב להנחות היסוד העומדות בבסיס הדברים ולהפריד בין העובדות להשערות. מתוך כך, פעמים רבות לא הסכמתי עם מסקנות הכותבים. בחלק מן המקרים הללו הערתי על כך בהערות שוליים, הזכרתי את הדעות והטענות והבאתי ראיות כנגדן, אולם בדרך כלל קיצרתי בכך, שכן מגמת הספר אינה פולמוסית. הקורא מוזמן להתבונן בגוף הדברים, בטיעונים שטענתי ובראיות שהבאתי, ואם ישתכנע בנכונותם נדחות ממילא דעות אחרות. (דיון מורחב יותר בעניין שנדון רבות בספרות המחקר, מופיע בכרך ב', נספח ח').

בהזדמנות זו אעיר שתי הערות כלליות לגבי עניין זה של היחס אל ספרות המחקר העוסקת בחקר התורה שבעל פה:

- בחלק מן המחקרים ניכר שישנה מגמתיות בהבאת המקורות ובפרשנותם. אך גם כאשר כוונתו של החוקר היא אכן להגיע אל חקר האמת, לא פעם דרך החשיבה שלו אינה תואמת את דרך החשיבה התורנית וההלכתית, והדבר עלול להביא אותו לידי טעויות יסודיות כאשר הוא בא לבאר את המקורות. כאשר דנים בדרכי לימודם של חז"ל, יש להסביר אותן באופן שתואם את היסודות התורניים המופיעים בדבריהם של חז"ל ומהווים אבן פינה בשיטת לימודם. תיאוריה המתעלמת מן היסודות הללו, הרי היא פגומה לא רק מבחינה תורנית אלא גם מבחינת המחקר המדעי עצמו, שכן אין היא יכולה להוות הסבר אמיתי לדרכם של חז"ל (דוגמה לכשל מסוג זה בדרכם של חלק מן החוקרים, מופיעה בנספח ח').

- נקודה כללית בעניין זה, הקשורה גם להבנת מגמתו של הספר, היא ההבחנה בין דיון תורני-עיוני ובין דיון היסטורי. חלק מן השאלות הנדונות בספר זה קשורות גם לשאלות

היסטוריות לגבי השתלשלותה של התורה שבעל פה במשך הדורות, וכמובן יש ערך גם בכך, לברר את תולדות לימוד התורה ובתי המדרש. אולם הדיון התורני עוסק בשאלות הללו מזווית אחרת: לא כשאלה היסטורית, באיזו דרך נלמדה התורה בתקופה פלונית, אלא כשאלה עקרונית-הלכתית, מה הן הדרכים הנכונות והראויות בלימוד התורה. כך למשל בשאלת המסורת והיצירה שמתבררת בהרחבה בפרקים הראשונים של הספר. ניתן להציג את השאלה כשאלה עובדתית-היסטורית: "האם חכמים דרשו מן התורה גם דינים חדשים, או רק העבירו את המסורת מדור לדור?", וניתן להציג אותה כשאלה עקרונית-הלכתית: "האם יש לחכמים סמכות לדרוש את התורה וללמוד ממנה דינים חדשים, או שתפקידם הוא רק להעביר את המסורת מדור לדור?". שתי השאלות שונות במהותן, אף שכמובן יש ביניהן קשר וניתן להביא ראיה מזו על זו.

נמצא אם כן, שבין בית המדרש לבין עולם המחקר יש הבדל לא רק בהנחות היסוד ובדרכי הבירור. לא פעם עצם השאלות שאותן באים לברר הן שאלות שונות, אף שהן נראות דומות. בעוד החוקר שואל את השאלות רק מן הזווית ההיסטורית-עובדתית, בבית המדרש יש לדון גם, ובעיקר, בשאלות העקרוניות והמהותיות. בין תחומי הדיון תיתכן השקה, אולם אין הם זהים זה לזה.

הבדל זה בא לידי ביטוי גם במרחב המקורות הנדונים: החוקרים העוסקים בנושאים אלה כשאלות היסטוריות, מתעניינים רק בעדויות ההיסטוריות הישירות, ומשום כך הם מתמקדים רק במקורות הקדומים, מתקופת התנ"ך וחז"ל. לעומת זאת, הדיון התורני הבא לברר את השאלה המהותית, מביא בחשבון את כלל המקורות התורניים, כמו בכל סוגיה תורנית אחרת.

הדיון בספר זה אינו עוסק בהקשר ההיסטורי בפני עצמו, אלא משלב זאת במסגרת ההקשר העקרוני של בירור דרכי הלימוד והפסיקה בתורה שבעל פה. כך בשאלת המסורת והיצירה שהוזכרה לעיל, וכך למשל גם בשאלה המופיעה בפרק י"ז – היחס בין הנבואה לדרכי הלימוד של חכמים: יש כאן שאלה היסטורית, מה היה אופן לימוד התורה בתקופת הנבואה, והיא כרוכה בשאלה עקרונית-הלכתית, האם יש מקום להתערבות של הנבואה בפסיקה. בדומה לכך בפרק י"ח, העיסוק בשאלה מתי החלו המחלוקות בישראל משולב בנושאים כדוגמת דרכי הלימוד, השאיפה להכרעה והיחס העקרוני אל ריבוי הדעות בהלכה. מתוך כך השתדלתי להקיף כל סוגיה במלואה, מן התורה, דרך דברי חז"ל ועד לדברי הראשונים והאחרונים, ולפרוס את מגוון המקורות והשיטות.

הקדמה

הכרכים היוצאים כעת לאור מקיפים את החלקים הראשונים של סדרת השיעורים, והם מחולקים לשלושה שערים:

- מסורת ויצירה – בירור שאלות הנוגעות ליחס בין המסורת מסיני לחידוש של חכמים בתורה שבעל פה.

- דרישת התורה – דרכי הדרישה של חכמים והיחס בין הפשט לדרש.

- תורה שבעל פה במשך הדורות – בירור נושאים מסויימים בהשתלשלות התורה שבעל פה.

נושאים נוספים הכלולים בסדרה יידונו בעזרת ה' בכרכים הבאים, וכגון: הסמכויות בהלכה (סמכות בית הדין הגדול, סמכות המשנה והגמרא, סמכויות בפסיקה, וכדומה); בירורים בדרכי לימוד הגמרא (עריכת הגמרא, פרשנות הגמרא למשניות); האגדה (עניינה, מקורותיה, סמכותה וכדומה).

שמו של הספר, "נטע בתוכנו", מיוסד על דברי הטור:

"אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו" – פירוש: "תורת אמת" היא

תורה שבכתב, "וחיי עולם נטע בתוכנו" היא תורה שבעל פה.

(טור, אורח חיים קל"ט)

התורה שבכתב היא גילוי אלוקי ישיר, אמת שניתנה לנו כפי שהיא משמים. ואילו את התורה שבעל פה נטע הקב"ה בתוכנו, בליבותיהם של ישראל, והיא חיינו ואורך ימינו. שורשיה אחוזים ביסוד איתן וענפיה ממשיכים לצמוח ולתת פרי בכל דור ודור. בברכת התורה אנו מברכים ומודים על שני חלקי התורה שזכינו להם: התורה שבכתב היורדת משמים והתורה שבעל פה הצומחת מן הארץ. (להרחבה בעניין זה עיין בפרק ב' עמ' 55, 63, ובכרך ב' פרק י' עמ' 31-32).

אחתום בדברי תודה. ראשית, תודה לבורא העולם ונותן התורה, שזיכני להיות מיושבי בית המדרש ונתן חלקי בתורתו. יהי רצון שאזכה למלא את ייעודי בעולמו, להגדיל תורה ולהאדירה.

תודה להורי-מורי, הרב ישראל ונעמי אריאל, שגידלוני וחינכוני לתורה. בהקשר של הסוגיות הנדונות בספר זה, אציין במיוחד את דרכו של אבי מורי, שלא לקבל כמובן מאליו את מה שמקובל ומפורסם בציבור, אלא לברר ולבדוק כל סוגיה מיסודותיה וממקורותיה. דרך זו היתה נר לרגלי בבירור סוגיות אלה.

תודה להורי אשתי, ר' אשר ולאה מנדלבלאום, שעומדים לצדנו ומלווים אותנו בדרכנו. יהי רצון שיזכה ה' את הורינו באריכות ימים בכריאות ובנחת, עוד ינוכח בשיבה דשנים ורעננים יהיו.

תודה למורי ורבותי בבתי המדרש שבהם זכיתי לשבת: בישיבת מקור חיים ("שפע") – הרב עדין אבן ישראל (שטיינזליץ) שליט"א והרב שג"ר זצ"ל, שדבריהם ותורתם כיוונו אותי בשנות הבחרות והאירו את דרכי בשנים הבאות. ובישיבת עתניאל – הרב רא"ם הכהן והרב בני קלמנזון שליט"א, שזכיתי ואני זוכה לקבל רבות מתורתם ומאורם המאיר בבית מדרשנו.

תודה לעוסקים במלאכת הוצאת הספר, ובפרט לרב אלעזר גולדשטיין, מנהל המכון התורני "גילוי", ולעורך הלשוני, ר' בנימין פרנקל. תודה לחברים ולתלמידים שעודדו אותי להוציא את הדברים לאור, ובפרט לאלו שקראו חלקים מן הספר והעירו את הערותיהם.

ואסיים בתודה מיוחדת לאשתי אביבה, על עזרתה הרבה והתמסרותה כדי לאפשר לי לשקוד על תלמודי, ובפרט על עידודה וסיועה בכתיבת ספר זה.

שמואל אריאל

עתניאל, הר חברון

כמה הערות לגבי אופן הבאת המקורות בספר:

כאמור לעיל, הרבתי לצטט מקורות, בכדי לבסס את הדברים על דברי חז"ל וגדולי הדורות, וכדי לתת לקורא את האפשרות לשפוט את הדברים בעצמו. אולם מטבעם של נושאים מקיפים אלה, המקורות לקוחים מסוגיות רבות ושונות המפוזרות בכל מרחבי התורה, והדבר עלול להקשות על הקורא. השתדלתי להתמקד במה ששייך לנושא העקרוני שבו אנו דנים, ועם זאת להוסיף הסבר קצר על הקשרו ומשמעותו של המקור, אם בגוף הדברים ואם בהערת שוליים. כמו כן, השתדלתי לתרגם את הארמית, מלבד ביטויים נפוצים ומוכרים.

לא פעם ישנן בין המפרשים פרשנויות שונות למקורות המובאים. במקום שמחלוקת המפרשים עשויה להיות בעלת משמעות לגבי העניין שבו אנו עוסקים, השתדלתי לציין

הקדמה

את הפרשנויות ומשמעותן לענייננו, בגוף הדברים או בהערה. במקום שהמחלוקת נוגעת רק לעניין המקומי ואין לה השלכה לענייננו, הסברתי את המקור על פי הפרשנות הפשוטה יותר, בדרך כלל פרשנותו של רש"י.

המהדורות שבהן השתמשתי בציטוט המקורות (למעט מקרים חריגים שצוינו):

תוספתא – מהדורות ליברמן / צוקרמנדל.

אגרת רב שרירא גאון – מהדורת מכון גוה אשר.

ספר הכוזבי – מהדורת אבן שמואל.

פירוש המשנה לרמב"ם (כולל ההקדמה) – מהדורת הרב קאפח.

ספר המצוות לרמב"ם – מהדורת הרב קאפח.

משנה תורה לרמב"ם – מהדורת מקבילי (אור וישועה).

מורה הנבוכים – מהדורת פרופ' שורץ.

במקרים מסויימים הרשיתי לעצמי להכניס שינויים קלים בציטוט בכדי להקל את הקריאה, כגון פתיחת ראשי תיבות, הוספת כתיב מלא וכדומה. במקום של חילופי גירסאות בחרתי ביניהן, והערתי על הגירסאות השונות כאשר יש להן משמעות לעניין הנדון.

ציוני המקורות הם על פי המהדורות:

תוספתא – ליברמן / צוקרמנדל.

ירושלמי – דפוס וילנא. בכל מקור מצוין פרק והלכה, ולאחריהם דף ועמוד. כגון: ירושלמי מגילה א', ט (י"ב א), דהיינו: פרק א' הלכה ט', דף י"ב עמוד א'.

מדרש רבה – דפוס וילנא (על פי פרשיות ופיסקאות).

תנחומא – דפוס ורשא (פרשות ופיסקאות).

אגרת רב שרירא גאון – סימון הפיסקאות באותיות הוא על פי מהדורת מכון גוה אשר.

הקדמה לפירוש המשנה – ציון העמודים לפי מהדורת הרב קאפח.

הקדמה למשנה תורה – ציון הפיסקאות לפי מהדורת מקבילי (אור וישועה).

ספר החינוך – מספור המצוות הוא על פי המהדורות הנפוצות, שבהן המצוות בכל פרשה מסודרות כסדר הכתובים, ולא מחולקות למצוות עשה ולא תעשה.

ראשונים על הש"ס :

רמב"ן (חידושים לש"ס, ודרשה לראש השנה) – מהדורת מכון
התלמוד הישראלי השלם.

רשב"א, ריטב"א ור"ן – מהדורת מוסד הרב קוק.

(בספרים אלה, כאשר דיבור ארוך מחולק למספר פסקאות, ציינתי
על פי הפיסקה.)

מאירי – מהדורת זכרון יעקב.

רבנו יהונתן מלוניל - מהדורת ירושלים תשמ"ה (פרוייקט השו"ת).

השגות הרמב"ן לספר המצוות, ומפרשי ספר המצוות – מספרי עמודים על פי
מהדורת פרנקל.

הליכות עולם – מהדורת מכון "שער המשפט".

של"ה – מהדורת מכון "יד רמה".

כתבי ר' צדוק הכהן מלובלין – מהדורת ישיבת הר ברכה.